

Исаков К.А.

ДИНИЙ ЭСТЕТИКАЛЫК ТҮШҮНҮМДӨРДҮН ИСЛАМДЫК ФОРМАЛАРЫ

Исаков К.А.

ИСЛАМСКИЕ ФОРМЫ РЕЛИГИОЗНО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ

К.А. Isakov

ISLAMIC FORMS OF RELIGIOUS AND AESTHETIC OUTLOOK

УДК: 685:4.37/58

Макалада эстетикалык түшүнүмдөрдүн исламдык формаларындагы прототүшүнүктөрүнүн парасаты ачылып берилген.

Негизги сөздөр: халифат, мутазалит, диалог, фрагмент, идеология, пассив, аскет, универсал, композиция.

В статье научному анализу подвергнуты исламские формы эстетических протопонятий.

Ключевые слова: халифат, мутазалит, диалог, фрагмент, идеология, пассив, аскет, универсал, композиция.

The article deals with Islamic forms of proto conceptions of aesthetic outlook.

Key words: caliphate, the mutazilities, dialogue, fragment, ideology, passive, ascetic, universal, composition.

Орто Азия жана Казакстан байыркы мезгилдерде адам цивилизациясынын очогу болгон Каспий деңизинен Алтайга чейин созулган кеңири аймакка кирген. Орто Азия жана Жети-Суу дыйканчылыгы жана мал чарбасы, түрдүү өнөрү гана эмес маданияты да өнүккөн аймак болуу менен орто кылымдардагы саякатчылар тарабынан «Чыгыштын Византиясы» деп аталган. Эркин ойлоо, боорукердик менен таш боордукту, сүйүү менен зордукту карама-каршы коё билүү, окуяны көркөмдүк менен же ыр аркылуу чагылдыруу бул аймактарда эзелтен жашап келген жана Абу Наср аль-Фараби, Абу Али Ибн Сина сыяктуу улуу чыгармачыл ойчулдардын жогорку эстетикалык табиттерин, жогорку акылдарын аныктаган, алардын ар тараптуу өсүүсүнө негиз болгон.

Араб эзүүсүнүн кулатылышы (976-977-жылдар) алар ээлеген аймактардагы элдердин маданий өсүшүнө алып келди. Аббасид халифаты төмөндөгүдөй үч көз карандысыз эмиратка айланды: Табаристандагы Зийариддер, Бухарадагы Саманиддер жана Исфahanдагы Буиддер. Саманиддердин мезгилинде Ибн Синанын гана таланты өнүкпөй, бул учурда белгилүү хорезмдик Бирунинин аты дүйнөгө белгилүү боло баштаган; Фирдоуси өзүнүн өлбөс-өчпөс поэмасы «Шах-наменин» үстүндө иштеп жаткан; Балами араб тарыхчысы Табаринин эмгектерин перс тилине которгон. Саманиддердин державасынын чеги Арал жана Каспий деңизинен Перс булуңуна чейин, Тянь-

Шандын түндүк капталдарынан Индияга чейин созулган. Түрдүү өлкөлөр ортосундагы «Жибек жолу» боюнча жүргүзүлгөн соода-сатык алардын арасындагы маданий байланыштардын өнүгүшүнө жагымдуу өбөлгө түзгөн.

Жакынкы жана Ортоңку Чыгышта философиялык эркин ойлоого түрдүү диндегилердин коңшулаш, ал тургай айрым аймактарда аралаш жашашы жана ошондой эле түрдүү философиялык жана илимий көз караштардын жакындашып өкүм сүрүшүп, алардын бирин-бири толуктап байышына шарт түзүлгөн.

Орто кылымдардагы баштапкы, мутазалиттик формадагы мусулмандардын эркин ойлоосу мазмуну боюнча диний каада-салттардын аралаш жашоосу менен аныкталган, мутазалиттердин катаал монотеизми ислам менен христиан дининин ортосундагы «диалог» жана ошондой эле манихейлик кыймылга каршы күрөш менен байланышкан.

Мутазалиттерди «бир кудайды жактоочулар» деп аташкан, себеби алардын окуусу Алланын абсолюттук жалгыздыгын жана адилеттүүлүгүн бекемдеген тезистерге негизделген. Алардын пикири боюнча, Алланын чексиз кубаттуулугун жана анын бекем эркин эч ким жеңе албайт, ал жараткан дүйнө өзгөрбөйт, эгер Алла башка дүйнө жаратса ал да кадимки биз жашаган дүйнөнүн дал өзүндөй болот деп эсептешкен.

Мутазализм исламдын калыптанган туруктуу көз караштарын бузуу менен адамдын активдүүлүгүн, анын ырайымдуулукту жана таш боордукту көргөзө аларын, эркин ой жүгүртүүсүн даңктаган ислам үчүн жат пикирлер менен чыккан.

Ислам дининин тарыхый өнүгүү процессинде эстетикалык символдордун өзүнчө системасы пайда болду. Мисалы, сулуулуктун символу (жамал), архитектурадагы кооздук – мечиттин куполу; улуулуктун символу – мунара (жалал); Аллага ишенүүнүн символу, анын атын ыйык тутуу – мечиттин сыртындагы жазуулар (сифат) ж.б. Мындан тышкары, курандагы фрагменттер мусулман архитектураларында, монументтерди кооздоо менен колдонулган [2:10]. Куранда айрым догмаларга жагымдуу

эстетикалык түр берүү максатында поэтикалык образдар пайдаланылган. Бул үч мезгилге бөлүнгөн баштапкы Мекке сүрөөлөрүндө ачык байкалат. Биринчи поэтикалык сүрөөлөрдө (алардын саны 48) улуулукутун эстетикалык категориясы иштелип чыккан, ал исламдын ачылышы, анын улуулугу менен байланышкан. Экинчи (Рахман сүрөөлөрү) жана үчүнчү (Пайгамбалардын сүрөөлөрү) сүрөөлөрдө эстетикалык аспект болуп улуу даанышмандык жана Жараткандын жагымдуулугу эсептелет. Кооздук чындыкты жасалгалоочу каражат катары каралат, мисалы, кооз – бахидж, кооздоо – зайанна, татынакай – нима, ким жакшы – ахсан, жакшы – хасунат ж.б.

Исламда диний жазадан сактоо максатында тирүү жандардын сүрөтүн тартууга тыюу салынган. Мечиттерде жана диний жайларда адамдардын сүрөтүн жайгаштырууга уруксат берилген эмес, Куран жана башка диний китептер орнаменттер менен гана кооздолгон. Куранга түшүндүрмө берүүдө: «Тирүү жандарды тарткандар бактысыз болот. Кыямат күнү сүрөттөгү тарткан жан андан чыгып, сүрөтчүдөн жанын берүүнү талап кылат. Өзү тарткан адамга жанын бере албаган сүрөтчү жанган отко түбөлүк күйөт»,– деп жазылган [1]. Бирок да, Куранды түзүүчүлөр адам баласы кооздукка жана сулуулукка жакын болорун түшүнүшкөн, мына ошондуктан мусулмандарга эстетикалык баалуулуктардан рахат алууга тыюу салынган эмес. Байыркы араб жана иудей салттарына таянып ислам адамдын эмоционалдык-эстетикалык каалоосун жана табитин жогорку улуулукка, алдынкы каалоолорго жана көтөрүнкү маанайга бурууга умтулган. Мунун баары мусулман дининде бузулган дүйнөнүн кооздугу болбостугун, кооздук жана жыргал таза жашоодо болорун адамдарга эскертүү аракетинде айтылган.

Мусулман идеологиясы эстетикалык булакты материалдык чындыктан эмес жан дүйнөнүн өзүнөн издеген, материалдык дүйнөдө кооздукка орун жок деген ойду таңуулап, аркы дүйнөдөгү жыргалчылыкты тирүү жашоодогу кыйынчылыктарга каршы коюшкан. Куранга ылайык бардык улуулуку Кудай алып жүрөт, адам болсо негативдүү түрдө гана мүнөздөлөт, ал Алланын күчтүү кубатын, акыл-эсин жана боорукердигин ишке ашыруучу гана каражат. Адамдын турмуш жолу Куран боюнча тыюулардын жана мүмкүнчүлүк берүүлөрдүн иштелип чыккан системасы аркылуу алдын ала чечилген [3:23].

Куран «бул дүйнөдөгү жашоо жалган, утурумдук рахат» адамдын жашоосунун маңызы аркы дүйнөдөгү бейиштин рахатына даярданууда деп үйрөтөт, адам Алланын колундагы пассивдүү курал катары каралат. Адам баласына карата пессимисттик көз карашы менен Куран фатализмдин, аскеттин, элден безип жашоонун жана бардык жыргалчылыктан баш тартуунун идеяларын жайылтууга өбөлгө түзгөн.

X кылымдын аягында ички карама-каршылыктардын курчусунун натыйжасында саманиддердин мамлекети начарлап, андан кийин биротоло чачырап таркап кеткен. Бул жагдай адабияттын өсүшүнө терс таасирин тийгизди, ошентсе да X кылымдын аягы жана XII кылымдын башы классикалык поэзиянын өнүккөн мезгили болду. Чыгармачыл күчтөр абдан кубаттуу болуп, кийинки кылымдарда да адабияттын өнүгүшүнө оң таасирин тийгизди. Азыркы филологдордун орто кылымдардагы араб адабиятына болгон кызыгуусу ыйык китептердин тексттерин түшүнүүгө болгон аракеттер менен да байланышат.

Араб адабиятынын тарыхында эки маданий агымдын жолугушу өзгөчө орунда болду, алардын бири – жат салттарды начар кабыл алган, интеллектуалдык мааниден алганда гуманисттик исламга чейинки адабият, экинчиси – башка салттарды жакшы өздөштүргөн жана өзү да кеңири тараткан «универсалдуу» жалпы мусулмандарга тиешелүү адабият.

X кылымда эле араб адабиятында бири-биринен айырмаланган эки агым жашаган: таза арабдарга тиешелүү ички, чектелген «короо» поэзиясы жана эски элдик салттарды улантууга багыт алган поэзия. «Жаңы» (же «жаш» – ал-мухдасун) поэзия деп Багдад менен байланышта болгон акындардын чыгармаларын аташкан жана Багдад мектебинин таасири менен араб поэзиясы мыкты өнүгүүгө ээ болгон. Көтөрүлгөн идеяларынын байлыгы, эски салттарды өнүктүрүүсү, турмуш чындыгын чагылдыруусу жана элдик поэтикалык башаттарга жакындыгы боюнча бул мезгилдин орто кылымдык араб маданиятында орду ченемсиз чоң. Бул мезгил үчүн жанрдык көп түрдүүлүк жана классикалык поэзиянын негизги жанрдык формаларынын калыптанышы мүнөздүү. Драмалык жана лирикалык элементтерди камтыган Фирдоусинин баатырдык эпостору, Ибн Сина менен Омар Хайямдын философиялык рубаилери, негизи адамдын руханий дүйнөсүн ачууга, жалпы адамзаттык мааниге ээ болгон нравалык идеалдарды түзүүгө арналган көтөрүнкү маанайдагы одалар, назик газалдар ушул мезгилдерде жаралган.

Араб адабиятынын негизги өзгөчөлүктөрү катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

- ыргактуулук;
- просодиянын айрым элементтери;
- жанрдын бир бүтүндүгүн сактоого умтулуу;
- бейттерди (саптардын) жана бөлүмдөрдү ырааттуу байланыштыруу менен мыкты композиция түзүүгө болгон аракет.

Негизинен алганда, поэзия чакан формага ылайыкташкан, бирок да ыр чеберлери көлөмдү көбөйтүү менен мыкты сюжеттерди түзө алышкан. Байыркы араб поэзиясында бирдей өлчөмдөгү жана ылайыктуу уйкаштыктарга ээ болгон саптардан турган ыр түрүндөгү көлөмдүү чыгармалар – касийдалар (котормосу поэма, ода) көп чыгарылган.

Дээрлик бардык элдерде искусство поэзиядан башталат, бирок тыкандык менен жазылган жана кылымдар бою сакталып келген араб поэзиясындай бай мурас өтө сейрек кездешет. Белгилүү окуялар жөнүндө баяндаган кара сөз түрүндөгү чыгармалар да ыр түрүндөгү чыгармалар менен жанаша жашап келген. Арабдардын прозалык чыгармалары түрк, перс, сирия жана грек тилдерине которулуп жана бул тилдерден башка тилдерге которулуп кеңири белгилүүлүккө ээ болду.

Таанып-билүүгө байланышкан адаб жанры да өз кезегинде жакшы өнүккөн. Бир темадан экинчисине ыңгайы менен өтүү, мыкты композиция жана риторика аркылуу чыгарма жаратуудагы ар түрдүүлүккө жетишилген.

Ойдон чыгарылган каармандар катышкан сюжеттүү проза X кылымдын аяк ченинен баштап пайда боло баштаган. Прозалык чыгармалардын өзгөчө түрү макама болгон, мында драмалаштырылган сюжеттүү аңгемелер жазылган. Бул багыттагы чыгармалардын каармандары митайым жана селсаяктар болуп, татаал кырдаалдардан элди алдап чыгып кетишкен, мындай чыгармалардын моралы коомдук жүрүм-турумдун нормаларына түп тамырынан карама-каршы келген.

Аль-Мутаннаби, Рудаки, Фирдоуси сыяктуу акындардын поэзиясында прогрессивдүү жана демократиялык тенденциялар басымдуулук кылып, чыгармаларында падышалар, пайгамбарлар жана аскер башчылар эмес элден чыккан карапайым адамдар, эл кызыкчылыгын колдогондор, карматизм (аль-Мутаннаби, Рудаки) жана маздакизм (Фирдоуси) идеясын жактагандар даңкталган. Араб

халифатында феодализмге каршы күрөштүн борбору Орто Азия жана Иран болуп, эзилген элдин каршылыгы арабдарга каршы маанай менен да күчөгөн жана фарс тилдүү поэзия чет элден келгендерге каршы элдин жактырбоо маанайын чагылдырган.

Өз мезгили үчүн Рудакинин (IX кылымдын 60-жылдары жана X кылымдын 40-жылдары) жана Абулкасым Фирдоусинин (932-1020) поэзиясы демократизмдин үлгүсү болуп калган. Көптөгөн элдик көтөрүлүштөрдүн күбөсү болгон Рудаки өзүнүн гуманисттик каалоо-тилегин «акылы жана ак ниет боорукердиги, жан дүйнөсүнүн тазалыгы аркылуу элди өзүнө тартып алган» [4:44] адилет башкаруучунун идеясы менен байланыштырган. Фирдоусинин өлбөс-өчпөс чыгармасы «Шахнамэнин» өзгөчөлүгү терең патриоттуулукту, мусулман динине чейинки салттарды, Иран башкаруучуларын даңктагандыгында, ошентсе да поэманын негизги идеялык мазмуну тарыхты эл жаратат жана эл үчүн күрөшкөндөр негизги баатырлар дегендикте жатат.

Адабияттар:

1. Аль Сардади (Кардауи) Юсеф. Ислам: дозволенное и запретное /Пер. с араб. З. Арухова, Р. Гаджиева. Алматы: Онер, 1994.- 142 с.
2. Ваймерн Б.В. Искусства арабских народов (Средневековый период). – М.,1960. – С. 10.
3. Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма (опыт критического анализа). – Душанбе, 1987. – С. 23.
4. Рудаки. Стихи. – М., 1963. – С. 44.

Рецензент: д.филос.н., профессор Бекбоев А.А.